

Pálos kolostorromok és környezetük a Zempléni-hegyvidéken

Ruins of pauline monasteries and their environment in Zemplén Mountains

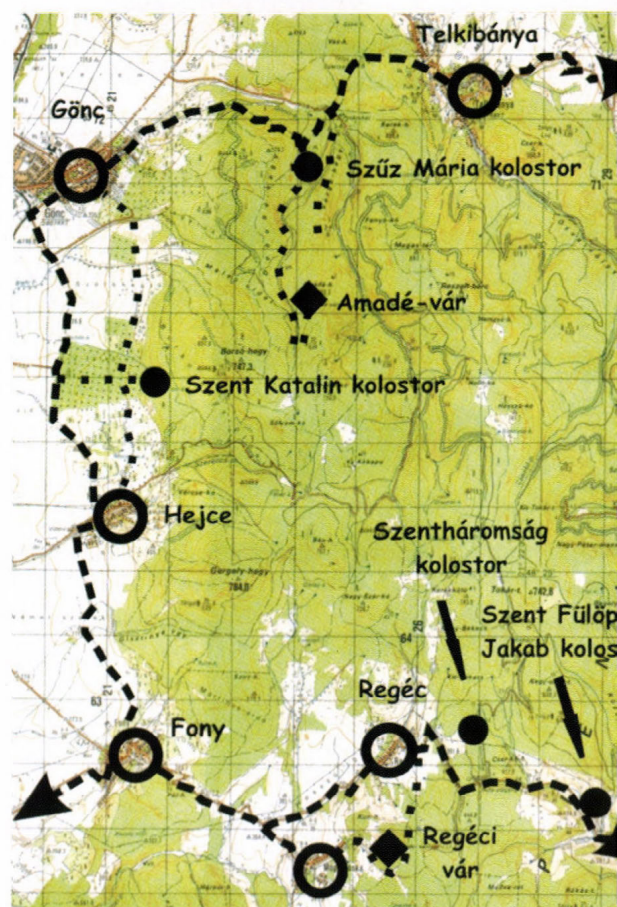
LEKTOR | BALOGHNÉ ORMOS ILONA

AKTUALITÁS

A Zempléni-hegyvidék a Tokaj-Eperjesi-hegylánc részét képező középhegységi táj. A középkorban két vármegye osztozott rajta: Abaúj és Zemplén. A tanulmányban ismertetésre kerülő középkori pálos kolostorokat a legújabb régészeti szakirodalom Abaúj-hegylajai kolostorok összefoglaló néven tárgyalja. A csoportba tartozó négy kolostor közül egy valóban hegyaljai, mivel a hegyvidék Abaúji-Hegyalja néven ismert peremvidéken állt, három azonban a hegység belsejében, magas hegycsúcsokkal körbevett tájrészletben épült.

A Zempléni-hegységi települések lakossága, ahogy a múltban, úgy jelenleg is döntően a mezőgazdaságból és az erdőgazdaságból él. A jövőben várhatóan egyre kevesebben tudnak megélni az erdőből, a termőföldek pedig a korszerű gazdálkodásra kevésbé alkalmasak. A hegység belseje természetvédelmi szempontból hazánk egyik legértékesebb – legkevésbé átalakított és számtalan természeti értéket őrző – tája. A peremvidék, valamint a lakott völgyek és medencék pedig sok kiemelkedő kultúrtörténeti emléket őriznek, így méltán tarthatnak igényt a „történelmi táj” megnevezésre is. A Zempléni Tájvédelmi Körzetben és térségében a jövőbeni fejlesztések célja, a megélhetés egyik fő forrása lehet az említett táji adottságokra alapozott turizmus.

A kultúrtörténeti emlékek – közöttük a középkori pálos kolostorok maradványainak - feltárása és megőrzése tehát nem csak a hagyományörzés, az identitás növelés és az oktatás-nevelés szempontjából fontos, hiszen az emlékek a turizmus vonzástényezőiként a helyi lakosság jövőbeni megélhetésének egyik alapját is képezhetik.

A Zempléni-hegyvidéken már most is sok, országosan ismert turisztikai célpont van: természetközeli kirándulóterületek, népi építészeti hagyományokat őrző falvak, gazdaságtörténeti emlékek, történelmi jelentőségű várak, templomok és egyéb műemlékek. Kiemelkedően harmonikus a tájszerkezet, szép a tájkép. A turisztikai célpontok bővítését és egyben a természeti értékek tehermentesítését is szolgálhatják a ma még feltáratlan, a közönség számára jórészt ismeretlen pálos kolostorromok, a középkori Magyarország történelmének és kultúrájának csaknem elpusztult – sajnos ma is pusztuló emlékei.

Jelmagyarázat

- Középkori kolostor
- ◆ Vár
- Település
- ⋯ Egyéb középkori út
- Településeket összekötő középkori út

KUTATÁSI ÉS IRODALMI ELŐZMÉNYEK

A hazai építészettörténeti és történelmi kutatásokon belül a kevésbé megkutatott kérdések közé tartozik a pálos kolostorépítészet. A rend megszűnése miatt az egyházi dokumentumok nehezen kutathatók, az építészeti emlékek romokban hevernek. Az építészettörténettel a legbehatóbban GUZSIK (2003) foglalkozott, a rend észak-magyarországi történetére vonatkozó okleveleket BÁNDI (1986) dolgozta fel. Az építészetihez viszonyítva valamivel nagyobb számban készültek rendtörténeti tanulmányok, amelyek a rend alapításával, tevékenységével, a szerzetesek szokásaival és életével foglalkoztak KISBÁN (1938), MÁLYUSZ (1971) és TÖRÖK (2004). A gönci és a göncruszkai kolostorokról az első összefoglaló – és a mai napig is forrás értékű tanulmányt IVÁNYI publikálta (1926), a térségben folytatott legújabb kutatások eredményeit BELÉNYESY (2004) ismertette. Ezekre a kutatásokra azonban kivétel nélkül érvényes, hogy eddig nem foglalkoztak a pálos kolostorok környezetével és tájszerkezeti helyzetével, és eddig senki nem értékelt a kolostorromok környezetének jelenlegi állapotát.

A KUTATÁS CÉLJA

A tanulmány céljaként azt vizsgáljuk, hogy - a jelenlegi ismereteink szerint a 14. század elején-közepén épített, majd a 16. század közepéig fennállt és működött - négy zempléni-hegyvidéki kolostornál a táji adottságok azonos szempontok szerinti elemzése alapján megállapíthatók-e általános ismervek az építkezés hely kiválasztásánál; továbbá, hogy melyek voltak a közvetlen környezet alakításának és használatának jellemzői. Összegezzük a kolostorok környezetének jelenlegi állapotát, valamint a szükséges és lehetséges tájrekonstrukciós feladatokat.

A vizsgálatokhoz felhasználtuk a pálos rend hazai történetével és kolostor-építészeti foglalkozó irodalmat, a 18. század végétől a térségre készített térképanyagot, légifotókat és nem utolsósorban a helyszíni bejárások tapasztalatait.

A kutatás során vizsgált pálos kolostorok:

- gönci „Szűz Mária” kolostor
- göncruszkai (eredetileg ruszkai) „Szent Katalin” kolostor
- regéci „Szentháromság” kolostor
- óhutai (eredetileg regéci) „Szent Fülöp és Jakab” kolostor

Török (2004) meghatározása szerint közülük a gönci kolostort 1365-1371

között, a göncruszkait 1338-ban, az óhutait pedig 1307 előtt alapították. A regéci Szentháromság kolostor alapítására vonatkozóan eddig nem került elő adat.

A KOLOSTOROK TÁJSZERKEZETI HELYZETÉNEK BEMUTATÁSA

A domborzati adottságok közül az eredeti felszínformát, a kitettséget és a tengerszint feletti magasságot, a tájszerkezet épített elemei közül a szomszédos településektől való távolságot és a korabeli közúton történő megközelítés lehetőségét vizsgáltuk. Fontos tényezőnek tartjuk a forráshely és az egyéb vízhasznosítási lehetőségek meglétét.

GÖNCI „SZŰZ MÁRIA” KOLOSTOR

A kolostor a Dobogó-hegy keleti lejtőjén, a Kis-patak völgyére néző hegyoldalon, 335 méter körüli magasságon épült. A két szomszédos településtől viszonylag távol állt, a földesúri, később királyi mezőváros rangú Gönc-től közel 5 km-re, a 14. század elején már jelentős bányavárosnak számító Telkibányától kb. 3,5 km-re. A Gönc-Telkibánya között vezető úttól 700 méterre feküdt a kolostor. Gyalogúton kb. 3 km-re feküdt a Kassa felé vezető kereskedelmi és hadiút ellenőrzésében fontos szerepet betöltő Amadé-vártól. A Kis-patak kelet felé, légvonalban 200 méterre, a Nagy-patak északi irányban mintegy 500 méterre folyik a kolostortól, utóbbi 90 méteres relatív szintkülönbséggel. A feltételezett halastó völgyzáró gátja a Dobogó-hegy északi lábánál, a Kis-patakon, annak a Nagy-patakba torkolása előtt, 240-250 méter közötti magasságon lehetett.

GÖNCRUSZKAI „SZENT KATALIN” KOLOSTOR

A kolostor a hegyvidék peremén, közvetlenül a Borsó-hegy nyugati lábánál épült. A feltételezett kolostorhely az egykori országúttól légvonalban 1500 méterre fekszik. Az úton észak felé Gönc és dél felé Hejce további kb. 2,5-2,5 km-re, nagyjából azonos távolságban található. A kolostor közvet-

len közelében, közel azonos magassági szinten, kb. 340 méteres magasságon épült a halastó völgyzárógáttal, illetve részben oldaltöltéssel. Az épületek pontos helye egyelőre nem ismert, feltételezett helye a halastótól északra esik. Valószínűleg a halastó mellett volt a szerzetesek által használt forrás is, mert a helyet valamennyi régebbi és mai térkép Klastrom-kütként jelöli. A kolostor közelében bővizű patak nem volt.

REGÉCI „SZENTHÁROMSÁG” KOLOSTOR

A kolostor a hegyvidék belsejében lévő kismedencében, a Kis-Bekecs hegylábi gerincét követő, északnyugat-délelet irányú, lapos völgyközi dombháton épült, közel 420 méteres magasságon. Regéc falutól mintegy 1500 méterre, a gazdag és kiterjedt uradalom központjaként működő Regéci-vártól kb. 3 km távolságban, a Vizsolyt Tolcsvával összekötő közúttól 400 méterre állt. A kolostortól keletre, 150 méterre lévő forrásból induló patakon létesült az egykori halastó gátja 360 méter magasságban, a kolostorhelytől légvonalban mintegy 700 méterre. A kolostorhelytől 200 méterre, nyugatra fekvő völgyben folyik a Huta-völgyi-patak.

31

41

ÓHUTAI „SZENT FÜLÖP ÉS JAKAB” KOLOSTOR

A kolostor építésekor Óhuta még nem létezett, ezért a forrásokban ez is regéci kolostorként szerepel. A hegyység belsejében lévő, mély patak völgyre nézően épült, a Kis-Királyos délnyugati kitérő lejtőjén, kb. 320 méteres szinten. Regéctől csaknem 5 km-re, azaz viszonylag nagy távolságban állt (a több száz évvel később épült Óhutától mindössze 1 km-re fekszik). Az oklevelek tanúsága szerint a kolostor szoros kapcsolatot tartott a patak völgyekben vezető úton kb. 8 km-re délre fekvő Horvátival is (ma Erdőhorvát). Adományozás révén szerzett földbirtokai voltak Tolcsván és több Hernád menti faluban is. A romok a jelenleg Vizsolyt Tolcsvával összekötő közúttól 200 méterre, attól mintegy 40 méterrel magasabb terepszinten találhatóak. A négy vizsgált kolostor közül ez épült a legelzártabb, lakott helytől legtávolabb eső tájrészletben. A kolostor közvetlen közelében volt mind a forrás, mind a forrásból kivezető patakot elzáró, völgyzáró gáttal kialakított kisméretű halastó. A völgy aljában, a romtól 200 méterre folyik a Regéc irányából érkező, bővizű Hutavölgyi-patak.

A HELYKIVÁLASZTÁSBAN SZEREPET JÁTSZÓ ADOTTSÁGOK ÖSSZEJÉSE

Az építési helyek eredeti felszínformája két esetben hegyoldal, egy-egy esetben hegyláb, illetve lejtős dombgerinc. Mind a négy kolostor lejtős felszínen kialakított mesterséges teraszon,

platon épült. A helyválasztásra jellemző a magas hegyek által közrezárt tér, ebben egyedüli kivétel a göncruszkai hegylábi helyzet.

A kitérő (lejtőirány) igen változatos, mind a négy kolostor esetében más: keleti, nyugati, délkeleti és délnyugati kitérő egyaránt előfordul. Az északias és a déli - kedvezőtlen klímájú - kitérőket a helyválasztásnál elkerülték. Az építési helyek tengerszint feletti magassága három esetben közel azonos: 320-340 méter közötti, egyetlen kivétel a regécié, ami 420 méterre épült.

A kolostorok településektől való távolsága jellemzően 4-5 kilométer (kb. egyórás gyalogút), kivételes a regéci 1500 méteres távolság. Két esetben a várak közelsége (kb. 3 kilométer) is motiválhatta a helyválasztást.

A falvak közötti korabeli úttól való távolság igen nagy eltéréseket mutat: 200-tól 1500 méterig. A távolság függhetett a bekötőút relatív magasságkülönbségétől is. Általános következtetés azért nem vonható le, mert az eredeti közutak többségükben csak feltételezettek.

Forráshely, vízhasznosítási lehetőség: a kolostorok három esetben forrás közvetlen közelébe épültek, kivétel a gönci, ahol a természetes forrásoktól távolabb esnek. A forrásból eredő, feltehetően csekély vízhozamú patakokon (inkább csak erek) kívül három kolostornál 200 méteren belül másik, bővizű patak is folyt. Kivétel a göncruszkai, ahol jelentős vízfolyás csak a kolostortól több kilométeres távolságban volt.

21

51

A KOLOSTOR-KÖRNYEZETEK JELENLEGI ÉS EGYKORI FELTÉTELEZETT ÁLLAPOTÁNAK JELLEMZÉSE

GÖNCI „SZŰZ MÁRIA” KOLOSTOR

A kolostorrom a Zempléni Tájvédelmi Körzet kiemelt oltalom alatt álló területén fekszik. A látható, illetve a feltárható épületmaradványok a négy vizsgált kolostor közül ennél a legjelentősebbek. Jelzett turistaút vezet hozzá (Göncről, Telkibányáról, Regécről), kedvelt kiránduló célpont. Az ismert vízhasznosítási lehetőségektől való viszonylag nagy távolságokból azt kell feltételeznünk, hogy a kolostornak ázott kútja lehetett. Mivel az épületek közvetlen környéke teljesen beerdősült, az egykori területhasználat nem állapítható meg, bár helyenként a látható nyomokból egykori felszínalakításra és művelt teraszokra lehet következtetni. Okleveles forrásokból ismert, hogy adományokból jelentős mezőgazdasági területek (szántók, szőlők, kaszálórtek) voltak a gönci pálosok birtokában a kolostortól messzebb, Göncön és Telkibányán, valamint más, távolabb eső településeken is. A kolostor Göncön és Telkibányán is malmokat épített, illetve birtokolt. A romterületen felnőtt évszázados bükkfák a még meglévő építmény állapotát veszélyeztetik, a közelmúltban megkezdett feltárást és a helyreállítást gátolják. Ezért szükséges a falak mellett álló fák kivágása, ebben az esetben a természetvédelmi érdeket alá kell rendelni a kulturális emlék megóvása érdekének.

GÖNCRUSZKAI „SZENT KATALIN” KOLOSTOR

A kolostor maradványai a Zempléni Tájvédelmi Körzet határán található, de azon kívül, a térségi rendezési tervben védőövezeteként kijelölt tájrészletben.

Romok a felszínen már nem láthatók. Viszonylag jó állapotban van az egykori halastó, illetve annak gátja. Az egykori kolostorterületen és környezetében az elmúlt 15-20 évben erőteljes erdősülés kezdődött, az egykori halastó medrében is égerliget áll. A kolostortól nyugatra fekvő, enyhe lejtésű területen a múlt században telepített és művelt nagytáblás gyümölcsös mára teljesen kipusztult, a terület cserjésedő parlag. A tájrészlet Alsó-Szülőhegy megnevezése arra utal, hogy korábban itt szőlőművelés folyt. Feltételezhető, hogy a kolostor oklevelekben említett szőlőbirtokai részben itt voltak.

REGÉCI „SZENTHÁROMSÁG” KOLOSTOR

A kolostorrom a Zempléni Tájvédelmi Körzet kiemelt oltalom alatt álló területén fekszik. Közélemben jelzett turistaút vezet Regécről Telkibányára. A kolostor feltételezett helyén kisebb kőhalmaz látható, a terület beerdősült. A dombgerinc két oldalán teraszalakítás nyomai láthatók. A kolostorhelynél valamivel magasabban fekvő terepszinten lévő, enyhe lejtésű gyepes terület rész szívesen ellenáll a cserjésedésnek, ebből feltételezhető, hogy sok évszázadon keresztül kaszálóként, legelőként művelhették. Nem kizárt, hogy korábban szántóként is használták. A dombgerinc keleti oldalán kb. 20 méteres szakaszon kőfal maradványai azonosíthatók. A területet a mai napig „Barátláza” néven hívják a helybeliek. A kolostortól kb. 150 méterre lévő egykori forrás jelenleg időszakosan ad vizet, a patak az év nagy részében kiszárad. Az azon épített egykori halastó gátját a közelmúltban, erdőki-termelés során megbontották.

ÓHUTAI „SZENT FÜLÖP ÉS JAKAB” KOLOSTOR

A kolostorrom hazánk egyetlen kárpáti jellegű völgyében, a Háromhutaivölgyben, a Zempléni Tájvédelmi Körzet kiemelt oltalom alatt álló területén fekszik. A rom közelében érkezik a völgy aljába a regéci vártól Óhutára vezető turistaút. A kolostor széles makroterazon állt, feltételezhető, hogy ez a felszínformálás a kolostorépítés érdekében történt. A romoktól a völgytalpig szintén teraszírozott a lejtő, azt mintegy húsz éve is még kaszálóként művelték, jelenleg erőteljesen cserjésedik. A hegyoldal a mai napig „Barátok” dűlőnéven ismert. A romterületet fás növényzet uralja. A forrás tíz évvel ezelőtt még egy idős mezei juhar gyökereiből buggyant elő, sajnos a közelmúltban a történelmi emlékekhez méltatlan „forrásfoglalás” történt. A patakon épült halastó maradványait „rekonstruálták” és újra használatba vették. A terület magántulajdonban van, a jó szándékkal elvégzett tájalakítások esetlegesek és laikusak.

A JELENLEGI KÖRNYEZET-ÁLLAPOT ÖSSZEJÉZÉSE ÉS KÖRNYEZETRENDEZÉSI JAVASLATOK

- Valamennyi ismert illetve feltételezett kolostorhely beerdősült, az előhely természetes állományára jellemző fafajokkal. Az állagmegóvás érdekét figyelembe véve kell eldönteni, hogy milyen mértékben és mikor szükséges eltávolítani a romterületekről a fás növényzetet.
- A kolostorhelyek közvetlen környezetében feltehetően a középkor óta létező mesterséges teraszok nyomai láthatók. A teraszokat műveletlen gyep, illetve cserje borítja.
- Az egykori kolostor-források, „kolostor-kutak” elhanyagoltak, helyreállításuk egyedi megoldásokat igényel.
- Az egykori halastavak és völgyzáró gátjaik maradványai fellelhetők és elvileg rekonstruálhatók. A legépebb állapotú göncruszkai halastó medre szintén beerdősült.

- Három kolostor védett tájban, a Zempléni Tájvédelmi Körzet területén, a negyedik annak védőövezetében fekszik, ami a régészeti területi védelemmel együtt megfelelő jogi alapot ad a kolostorromok környezetének megóvásához, védelméhez.
- Három kolostor közelében jelzett turistaútvonal haladnak, kivétel a göncruszkai, ahol a hegylábban nem vezet túraútvonal. Egy kolostor ma is kiránduló célpont, kettő könnyen bekapcsolható a turizmusba. A göncruszkai kolostorhely turizmusba bekapcsolásához Hejce és Gönc között a hegylábban vezető túraútvonal kialakítása szükséges.
- Régészeti feltárás (helyreállítás) csak a gönci kolostornál folyik.
- Az értékvédelmet szolgáló tervszerű környezetrendezés eddig egyik kolostornál sem történt.

A vizsgálatok azt bizonyították, hogy a zempléni-hegyvidéki pálos kolostorok szoros kapcsolatban álltak a tájjal. A helykiválasztásnál jelentős szerepet játszottak az adott hely természeti adottságai, azon belül is elsősorban egyes domborzati és vízrajzi adottságok, valamint a megközelíthetőség, azaz a településektől és a települések között vezető utaktól való távolság. Az építészettörténeti és kultúrtörténe-

ti jelentőségű kolostorromokat - a fennmaradt maradványok alapján jól rekonstruálható - környezetükkel együtt javasoljuk helyreállítani és megőrizni.

Felhasznált források:

- Bándi Zsuzsanna (1986): Északkelet-magyarországi pálos kolostorok oklevelei. Borsodi Levéltári Évkönyv, V.évf.
- Belényesy Károly (2004): Pálos kolostorok az Abauji-hegyalján. Miskolc
- Csima Péter et al. (1989): A Zempléni Tájvédelmi Körzet és térsége regionális és tájrendezési terve. Vizsgálat. KÉE, Bp.
- Csima Péter et al. (1999): A Zempléni Tájvédelmi Körzet és térsége területrendezési terve. KÉE, Bp.
- Guzsik Tamás (2003): A pálos rend építészete a középkori Magyarországon. Mikes Kiadó, Bp.
- Iványi Béla (1926): Göncz szabadalmas mezőváros története. Kertész József Könyvnyomdája, Karcag
- Kisbán Emil (1938): A magyar pálosrend története. Pálos Kolostor Kiadása, Bp.
- 'Sigmund Katalin (2005): Régészeti lelőhelyek szerepe a tájépítészetben. Kézirat, a Budapesti Corvinus Egyetemen készült diplomadolgozat, Bp.
- Török József (2004): A tizennegyedik század magyar egyháztörténete. 133-140. oldal, Mikes Kiadó, Bp.

61

Summary

Earlier researches dealing with medieval pauline monasteries have never analyzed the location and environment of the monasteries in landscape structure. In this study four monasteries had been examined in the Zemplén Mountains, Hungary. According to our recent knowledge, they were built at the beginning or in the middle of the 14th century and functioned up to the middle of the 16th century. The study examines by analyzing landscape characteristics around these four monasteries from the same aspects if there were general criteria applied to the assignment of the buildings. The study also reveals former characteristics of shaping and usage of the monasteries' close environment. The recent sta-

te of the environment and the necessary and possible tasks of landscape reconstruction are summarized. The following monasteries had been examined: 'Saint Mary' („Szent Mária”) near Gönc, 'Saint Cathrine' („Szent Katalin”) near Göncruszka, 'Holy Trinity' („Szentháromság”) near Regéc and 'Saint Philip and James' („Szent Fülöp és Jakab”) near Óhuta (originally under the control of Regéc). The most important aspects of assignment of the monasteries are as follows: relief characteristics, exposure, elevation, distance from settlements and castles, approachability on roads, presence of springs and water usage possibilities.